

DREPTUL LA TĂCERE ÎN CAZUL PERSOANEI JURIDICE

Conf. univ. dr., av. Laura STĂNILĂ
Universitatea de Vest din Timișoara
Facultatea de Drept

Abstract

Although the right to remain silent and to not incriminate oneself is apparently an important component of the right to a fair trial, neither the ECHR nor the CFREU contain certain provisions on its consecration. If this right is expressly recognized by the vast majority of modern criminal procedural laws regarding the natural person, the same did not happen in relation to the legal person, to whom this procedural right was recognized more by jurisprudence. An incursion into the jurisprudence of the ECtHR and the CJEU, although sometimes enlightening, is not edifying in trying to clarify whether the framework for the application of the right to remain silent in the case of a natural person is the same as the framework for the application of a legal person, or the latter enjoys less protection in this regard.

This study seeks to demonstrate that the right to remain silent in the case of a legal person is a matter far from being clarified, given that Directive (EU) 2016/343 of the European Parliament and of the Council of 9 March 2016 on strengthening certain aspects of the presumption of innocence and the right to be present at trial in criminal proceedings has expressly excluded legal persons from its scope.

Keywords: *the right to remain silent, the right not to incriminate oneself, legal person, fair trial, privilege, Directive (EU) 2016/343.*

Abrevieri frecvente

CEDO – Convenția Europeană privind Drepturile Omului și libertățile Fundamentale

CtEDO – Curtea Europeană a Drepturilor Omului

CJUE – Curtea de Justiție a Uniunii Europene

CDFUE – Carta Drepturilor Fundamentale a Uniunii Europene

CCE – Comisia Comunităților Europene

UE – Uniunea Europeană

Cuprins

I. Necesitatea unei dezbateri pe tema dreptului la tăcere în cazul persoanei juridice

II. Aspecte de drept procesual penal intern privind dreptul la tăcere în cazul persoanei juridice

III. Dreptul la tăcere al persoanei juridice în alte jurisdicții

IV. Directiva (UE) 2016/343 a Parlamentului European și a Consiliului din 9 martie 2016 privind consolidarea anumitor aspecte ale prezumției de nevinovăție și ale dreptului de a fi prezent la proces în cadrul procedurilor penale

V. Interpretări ale Curții de la Strasbourg în privința dreptului la tăcere al persoanei juridice

VI. Interpretări ale CJUE privind dreptul la tăcere în cazul persoanei juridice

VII. Concluzii

I. Necesitatea unei dezbateri pe tema dreptului la tăcere în cazul persoanei juridice

Ab initio, deschiderea unei discuții despre dreptul la tăcere și la non-autoincriminare în cazul persoanei juridice inculcate ar putea părea inutilă, căci, nu-i așa, ce ar mai fi de spus în legătură cu acesta, el reprezentând o componentă a dreptului la un proces echitabil. Aparent nu se contestă în doctrina română și nici în jurisprudență existența sau interpretarea unui asemenea drept în cazul persoanei juridice inculcate.

Lucrurile sunt, însă, mult mai complicate decât par la prima vedere. De la introducerea răspunderii penale a persoanei juridice în anul 2006¹ în legislația penală română, organele judiciare s-au confruntat cu numeroase dificultăți privind înțelegerea și aplicarea acestor dispoziții, fapt care a dus la un ritm extrem de lent în ceea ce privește angajarea răspunderii penale a entităților colective cu personalitate juridică. Problemele de interpretare și aplicare au vizat atât dispozițiile de drept penal substanțial² (ex. demonstrarea elementului subiectiv, abordarea modelului organizațional etc.), cât și cele de drept penal procesual³ (ex. cumulul calității de inculpat cu calitatea de persoană responsabilă civilmente într-o cauză penală, încheierea acordului de recunoaștere a vinovăției, problema reprezentării legale

¹ Legea nr. 278/2006 pentru modificarea și completarea Codului penal, precum și pentru modificarea și completarea altor legi, publicată în M.Of. nr. 601 din 12 iulie 2006

² A se vedea Laura Stănilă, *Dificultăți practice privind stabilirea vinovăției în cazul răspunderii penale a persoanei juridice*, în Revista de drept penal al afacerilor nr. 1 ianuarie-martie 2019, p. 80-108.

³ A.R. Trandafir, *Despre inaplicabilitatea interdicției inițierii sau a suspendării dizolvării ori lichidării persoanei juridice în cadrul procedurii insolvenței. Și alte două motive de neconstituționalitate în materia măsurilor preventive aplicabile persoanelor juridice*, 26.10.2016, www.juridice.ro, accesat 12.11.2020.

sau convenționale a persoanei juridice în procesul penal, luarea unor măsuri asigurătorii etc.).

Dacă în materia interpretării și aplicării dispozițiilor de drept penal material în cazul persoanei juridice lucrurile s-au mai așezat, observăm că interpretarea și aplicarea dispozițiilor procesual penale încă dă naștere unor dezbateri atât în plan intern – deși există un set de norme procesual penale cu aplicabilitate expresă în cazul persoanei juridice, respectiv art. 489-503 C. pr. pen. –, cât și la nivel european.

II. Aspecte de drept procesual penal intern privind dreptul la tăcere în cazul persoanei juridice

Constituția României consacră, în cuprinsul art. 24, dreptul la apărare, drept care conferă oricărei părți implicate într-un proces, potrivit intereselor sale și indiferent de natura procesului, posibilitatea de a utiliza toate mijloacele prevăzute de lege pentru a invoca în apărarea sa fapte sau împrejurări. În interpretarea dată de Curtea Constituțională a României „acest drept presupune participarea la ședințele de judecată, folosirea mijloacelor de probă, invocarea excepțiilor prevăzute de legea procesual penală, exercitarea oricăror altor drepturi procesual penale și posibilitatea de a beneficia de serviciile unui apărător”.⁴

Totodată, potrivit art. 489 C. pr. pen., „(1) În cazul infracțiunilor săvârșite de persoanele juridice prevăzute la art. 135 alin. 1 din Codul penal în realizarea obiectului de activitate sau în interesul ori în numele persoanei juridice, dispozițiile prezentului cod se aplică în mod corespunzător, cu derogările și completările prevăzute în prezentul capitol. (2) Sunt aplicabile în procedura privind tragerea la răspundere penală a persoanei juridice și dispozițiile procedurii de cameră preliminară, care se aplică în mod corespunzător.”

Prin urmare, în cazul infracțiunilor săvârșite de persoanele juridice se aplică în mod corespunzător dispozițiile privind tragerea la răspundere penală a persoanei fizice, inclusiv sub aspectul procedurii de cameră preliminară.⁵

De altfel Capitolul II al Titlului IV din Partea Specială a Codului de procedură penală - *Procedura privind tragerea la răspundere penală a persoanei juridice* – art. 489-503 C. pr. pen. – nu face nicio mențiune referitoare la drepturile procesuale ale persoanei juridice inculpate, astfel că, raportat la prevederile art. 489 sus-amintite, urmează a se aplica art. 83 C. pr. pen.⁶ privind drepturile inculpatului

⁴ Curtea Constituțională, Decizia 519 din 6 iulie 2017, publicată în M.Of. nr. 879 din 8 noiembrie 2017, par. 18.

⁵ Colectiv, N. Volonciu, *Comentariu la art. 489, Noul Cod de procedură penală adnotat. Partea specială*, Universul Juridic, 2016

⁶ Art. 83 C. pr. pen.

„Drepturile inculpatului

În cursul procesului penal, inculpatul are următoarele drepturi:

a) dreptul de a nu da nicio declarație pe parcursul procesului penal, atrăgându-i-se atenția că dacă refuză să dea declarații nu va suferi nicio consecință defavorabilă, iar dacă va da declarații acestea vor putea fi folosite ca mijloace de probă împotriva sa;

persoană fizică și în cazul persoanei juridice, inclusiv dreptul de a nu da nicio declarație pe parcursul procesului penal (art. 83 alin. 1 lit. a). Având în vedere că inculpatul este, potrivit art. 82 C. pr. pen., „persoana împotriva căreia s-a pus în mișcare acțiunea penală”, legiuitorul folosind termenul generic „persoana” și nefăcând distincție între persoana fizică sau persoana juridică, aplicând regula de interpretare *ubi lex non distinguit nec nos distinguere debemus*, rezultă că aceste drepturi procesuale, inclusiv așa numitul drept la tăcere al inculpatului este recunoscut atât persoanei fizice cât și persoanei juridice.

Aceasta este de fapt și interpretarea generală pe care organele judiciare au aplicat-o în cazul persoanelor juridice inculpate, procesul-verbal prin care se atestă aducerea la cunoștința inculpatului persoană fizică a drepturilor sale procesuale având un conținut identic cu al procesului-verbal prin care se atestă aducerea la cunoștința inculpatului persoană juridică a drepturilor sale procesuale.

În ceea ce privește reprezentarea persoanei juridice în procesul penal, art. 491 C. pr. pen. stabilește că persoana juridică este reprezentată la îndeplinirea actelor procesuale și procedurale de reprezentantul său legal. Dacă, pentru aceeași faptă sau pentru fapte conexe s-a pus în mișcare acțiunea penală și împotriva reprezentantului legal al persoanei juridice, aceasta își numește un mandatar pentru a o reprezenta. În acest din urmă caz, dacă persoana juridică nu și-a numit un mandatar, acesta este desemnat, după caz, de către procurorul care efectuează sau supraveghează urmărirea penală, de către judecătorul de cameră preliminară sau de către instanță, din rândul practicienilor în insolvență autorizați potrivit legii⁷.

Deși par simple la prima vedere, lucrurile se complică dacă ne deschidem orizonturile și privim dincolo de „granițele” doctrinei și jurisprudenței române. O incursiune în jurisprudența națională a altor state va arăta că interpretarea drepturilor procesuale și, în special a dreptului la tăcere în cazul persoanei juridice este diferită de la o jurisdicție la alta. În plus, Directiva (UE) 2016/343 a Parlamentului European și a Consiliului din 9 martie 2016 privind consolidarea anumitor aspecte ale prezumției de nevinovăție și ale dreptului de a fi prezent la proces în cadrul

a¹) dreptul de a fi informat cu privire la fapta pentru care este cercetat și încadrarea juridică a acesteia;

b) dreptul de a consulta dosarul, în condițiile legii;

c) dreptul de a avea un avocat ales, iar dacă nu își desemnează unul, în cazurile de asistență obligatorie, dreptul de a i se desemna un avocat din oficiu;

d) dreptul de a propune administrarea de probe în condițiile prevăzute de lege, de a ridica excepții și de a pune concluzii;

e) dreptul de a formula orice alte cereri ce țin de soluționarea laturii penale și civile a cauzei;

f) dreptul de a beneficia în mod gratuit de un interpret atunci când nu înțelege, nu se exprimă bine sau nu poate comunica în limba română;

g) dreptul de a apela la un mediator, în cazurile permise de lege;

g¹) dreptul de a fi informat cu privire la drepturile sale;

h) alte drepturi prevăzute de lege.”

⁷ Cu privire la re-reprezentarea persoanei juridice în procesul penal a se vedea A.R. Trandafir, *Comentariu la art. 491 C.pr.pen. în M.Udroiu (coord.), Codul de procedură penală. Comentariu pe articole*, Ed. C.H. Beck, București, 2020, p. 2527-2537.

procedurilor penale⁸ a exclus în mod expres din domeniul său de aplicare persoanele juridice în cuprinsul art. 2: „Prezenta directivă se aplică persoanelor fizice care sunt suspectate sau acuzate în cadrul procedurilor penale. Prezenta directivă se aplică în toate fazele procedurilor penale, din momentul în care o persoană este suspectată sau acuzată de comiterea unei infracțiuni sau a unei presupuse infracțiuni până când hotărârea prin care se stabilește că persoana respectivă a comis infracțiunea în cauză rămâne definitivă.”

De altfel, în preambulul acestui document european se arată că „drepturile care decurg din prezumția de nevinovăție nu se aplică în același mod pentru persoanele juridice ca pentru cele fizice” (par. 13 Preambulul Directivei (UE) 2016/343), că „legiferarea la nivelul Uniunii a prezumției de nevinovăție în ceea ce privește persoanele juridice este prematură” (par. 14) și că „prezumția de nevinovăție în privința persoanelor juridice ar trebui să fie asigurată de garanțiile legislative existente și de jurisprudență, a căror evoluție viitoare urmează să determine necesitatea unei acțiuni la nivelul Uniunii” (par. 15).

Prima concluzie ar fi că Parlamentul European a impus un dublu standard în privința persoanelor inculcate într-o cauză penală: mai strict în cazul persoanelor fizice și mai relaxat în cazul persoanelor juridice. Este o atare viziune benefică sau este de natură să contribuie la crearea unei situații procesuale mai dificile în cazul persoanei juridice în comparație cu persoana fizică?

În explicarea poziției sale, Parlamentul European se disculpă arătând că neconsacrarea prezumției de nevinovăție în cazul persoanei juridice nu ar trebui să aducă atingere acestui drept al persoanei juridice, astfel cum este consacrat în special în CEDO și interpretată de Curtea Europeană a Drepturilor Omului și de Curtea Europeană de Justiție. Doar că CEDO nu se referă expres la persoane juridice, iar jurisprudența CtEDO, deși inventivă și cu tendință de extindere a aplicării unor componente ale dreptului la un proces echitabil și în cazul persoanei juridice nu prea atinge această componentă în special – dreptul la tăcere și la non-autoincriminare, după cum vom arăta pe parcursul prezentului studiu.

III. Dreptul la tăcere al persoanei juridice în alte jurisdicții

Persoanele juridice în general și corporațiile în special, dețin o putere financiară și socio-economică substanțială, putând contribui direct sau indirect la comiterea unor infracțiuni dintre cele mai diverse, prin intermediul persoanelor fizice reprezentante sau prin intermediul unor angajați obișnuiți. Răspunderea penală a persoanei juridice acceptată și interpretată diferit în legislația diferitelor state ridică încă multe întrebări teoretice și practice. Cum ar trebui să se desfășoare procesul

⁸ Directiva (UE) 2016/343 a Parlamentului European și a Consiliului din 9 martie 2016 privind consolidarea anumitor aspecte ale prezumției de nevinovăție și ale dreptului de a fi prezent la proces în cadrul procedurilor penale, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/RO/TXT/?uri=CELEX%3A32016L0343>, accesat 19.11.2020.

penal în cazul unei persoane juridice inculpate? Cine va reprezenta persoana juridică pe parcursul procesului penal? În ce măsură beneficiază persoanele juridice de garanții procesuale care au fost concepute istoric pentru persoanele fizice? Poate beneficia o persoană juridică de dreptul la tăcere?⁹

Aceste întrebări nu au primit un răspuns similar în diferitele jurisdicții și, din această cauză, pot exista impedimente și sincope procesuale în ceea ce privește derularea unei acțiuni transfrontaliere având ca obiect, spre exemplu, o infracțiune de luare de mită de către funcționari publici din alt stat decât cel unde își are sediul sau se derulează activitatea persoanei juridice inculpate.

În continuare am redat câteva exemple din modul în care diferitele state au înțeles să reglementeze sau să rezolve practic problema recunoașterii dreptului la tăcere și al privilegiului non-autoincriminării în cazul persoanelor juridice.

a) S.U.A.

Jurisprudența americană de la începutul secolului XX a trasat o direcție clară în privința respingerii unui asemenea privilegiu pentru corporații, deși cel de-al Cincilea Amendament face referire, între altele, la dreptul persoanei de a nu fi obligată să depună mărturie împotriva sa într-o cauză penală¹⁰. Prin urmare al cincilea amendament protejează indivizii împotriva oricăror forme de autoincriminare, autoincriminarea fiind definită ca expunerea pe sine la o acuzație în materie penală sau ca implicarea pe sine într-o urmărire penală sau expunerea la pericolul unei urmăriri penale. Privilegiul împotriva auto-incriminării este definit ca fiind dreptul constituțional al unei persoane de a refuza să răspundă oricăror întrebări sau de a depune mărturie împotriva lui însuși, deoarece implicațiile întrebării, în contextul în care este pusă, determină reclamantul să posede o cauză rezonabilă pentru a reține pericolul dintr-un răspuns direct, considerând că un răspuns receptiv la întrebare sau o explicație a motivului pentru care nu poate răspunde pot fi periculoase, deoarece ar putea rezulta o dezvăluire prejudiciabilă.

⁹ Stijn Lamberigts, *A corporate right to silence and privilege against self-incrimination?*, OECD Insights. Debate the issues, 25 Noiembrie 2016, <http://oecdinsights.org/2016/11/25/a-corporate-right-to-silence-and-privilege-against-self-incrimination/>, accesat 12.11.2020.

¹⁰ Cel de-al cincilea Amendament la Constituția SUA: „No person shall be held to answer for a capital, or otherwise infamous crime, unless on a presentment or indictment of a Grand Jury, except in cases arising in the land or naval forces, or in the Militia, when in actual service in time of War or public danger; nor shall any person be subject for the same offence to be twice put in jeopardy of life or limb; nor shall be compelled in any criminal case to be a witness against himself, nor be deprived of life, liberty, or property, without due process of law; nor shall private property be taken for public use, without just compensation.” (Nici o persoană nu trebuie să răspundă pentru o crimă capitală sau pentru altă crimă infamă decât pe baza declarației sau acuzației unei curți cu jurați, cu excepția cazurilor din cadrul forțelor terestre și navale, sau al miliției, survenite în timpul serviciului în caz de război sau stare de urgență; nici o persoană să nu fie pusă în pericol de a-și pierde viața sau integritatea corporală pentru aceeași infracțiune de două ori; nici să fie silită în vreun caz penal să fie martoră împotriva propriei persoane, nici să fie privată de viață, libertate sau bunuri fără judecată legală; iar proprietatea privată să nu fie luată spre folosință publică fără o compensație dreaptă.)

Abordarea SUA este foarte clară: corporațiile, ca și alte entități colective, nu pot beneficia de clauza de non-autoincriminare, interpretarea Curții Supreme în acest sens fiind statuată inițial în cauza *Hale vs Henkel* pronunțată în 1906, dar și în cauze ulterioare care au dezvoltat această doctrină: „În timp ce o persoană individuală poate refuza în mod legal să răspundă la întrebări incriminatoare, cu excepția cazului în care este protejată de un statut de imunitate, o corporație este o creație a statului, acesta având dreptul rezervat să investigheze contractele sale și să afle dacă aceasta și-a depășit puterile. Există o distincție clară între o persoană (n.n. fizică) și o corporație, iar aceasta din urmă, fiind o creație a statului, nu are dreptul constituțional de a refuza să își prezinte documentele și acțiunile pentru a fi examinate la cererea statului; iar un agent al unei corporații care este acuzat de comiterea unei infracțiuni, nu poate invoca caracterul penal al corporației pentru a justifica un refuz în ceea ce privește prezentarea registrelor și documentelor. (...) O corporație nu este decât o asociație de persoane cu un nume și o entitate juridică distincte și, organizându-se ca un organism colectiv, nu se bucură de imunități constituționale și, deși nu poate refuza să prezinte registrele și documentele, are dreptul la imunitate în temeiul Celui de-al Patrulea Amendament care o protejează împotriva cercetărilor și confiscărilor nerezonabile și în cazul în care o examinare a registrelor și documentelor sale nu este autorizată printr-un act al Congresului (...)”¹¹.

Pe scurt, în cauza *Hale vs Henkel* Curtea Supremă SUA a considerat că, întrucât privilegiul împotriva autoincriminării este un privilegiu pur personal, nu poate fi exercitat de către angajații sau agenții corporativi în numele corporației, deoarece se teme de impactul negativ asupra urmării penale în cauzele de context comercial și de afaceri. Cu toate acestea, Curtea Supremă a SUA a acceptat că entitățile colective de tipul corporațiilor pot beneficia de alte câteva drepturi fundamentale prevăzute de *Bill of Rights*. Reprezentantului corporației împotriva căruia a fost îndreptată procedura i s-a solicitat atât mărturia sa cu privire la propriile sale fapte, cât și cu privire la activitatea corporației, inclusiv depunerea documentelor și registrelor acesteia, solicitare la care persoana fizică a refuzat să dea curs, printre alte motive, deoarece aceasta ar fi dus atât la incriminarea sa, cât și a corporației. Întrucât i s-a acordat imunitate personală în aceeași procedură, s-a pus problema dacă eventuala incriminare a corporației ar fi putut justifica refuzul său. Curtea a respins această apărare, dând astfel naștere „doctrinei entității colective” cunoscută și sub numele de „Excepția pentru entități”¹².

Ulterior, Curtea Supremă SUA a dezvoltat această doctrină și a oferit argumente suplimentare pentru a exclude persoanele juridice de la privilegiul non-autoincriminării. Astfel, în cauza *U.S. vs White* (1944) pe lângă reamintirea argumentelor care au fundamentat decizia *Hale vs Henkel*, Curtea face referire la dilema crudă în care se găsește individul care trebuie să aleagă între colaborarea cu

¹¹ Cauza *Hale vs Henkel*, US Library of Congress, U.S. Reports: *Hale v. Henkel*, 201 U.S. 43 (1906), <https://www.loc.gov/item/usrep201043/>, accesat 20.11.2020.

¹² Hector Hernandez Basualto, *¿Derecho de las personas jurídicas a no auto-incriminarse?*, Revista de Derecho de la Pontificia Universidad Católica de Valparaíso XLIV 2015: 217-263, p. 10.

organele judiciare și convingerea sa, cu alte cuvinte între minciună sau disprețuire, o dilemă care stă la baza evoluției istorice a dreptului la non-autoincriminare și care, era incompatibilă, în opinia Curții Supreme cu un construct juridic de tipul persoanei juridice. Astfel, argumentele de bază ale deciziei judiciare în cauza *US vs. White*¹³ sunt: 1. Privilegiul constituțional împotriva autoincriminării este în esență unul personal, aplicându-se doar persoanelor fizice. 2. Documentele și efectele pe care le protejează privilegiul trebuie să fie proprietatea privată a persoanei care reclamă privilegiul, sau cel puțin în posesia sa, în calitate pur personală. 3. Un ofițer al unui sindicat nu are dreptul, în temeiul celui de-al patrulea și al cincilea amendament să refuze să prezinte documente și evidențe ale sindicatului - care sunt în posesia sa și pe care o instanță federală, prin intermediul unei citații le-a solicitat - pe motiv că ar putea să incrimineze sindicatul sau pe el însuși ca reprezentant al acestuia și individual. Testul aplicabilității privilegiului în această cauză a fost să se stabilească dacă, în toate circumstanțele, un anumit tip de organizație are un caracter atât de impersonal în sfera apartenenței și activităților sale, încât nu se poate spune că reprezintă interesele personale ale membrilor săi, ci mai degrabă că reprezintă exclusiv interesele lor comune sau de grup. Dacă este evident că organizația privește interesele colective, privilegiul nu poate fi invocat în numele organizației sau al reprezentanților acesteia în calitatea lor oficială. 4. Nu are nicio importanță dacă persoana care afirmă privilegiul într-un astfel de caz este membru al sindicatului și nici dacă sindicatul a fost subiect al unor dispoziții legale în legătură cu care se desfășoară ancheta.

În alte cauze s-a arătat că protecția constituțională împotriva autoincriminării prin prezentarea obligatorie a documentelor privește exclusiv documentele private ale individului, dar nu și documentele și registrele corporației (cauza *Wilson vs Statele Unite* 1911¹⁴) sau s-a creat așa-numita „excepție a documentelor și registrelor obligatorii”, conform căreia trebuie prezentate organelor judiciare acele evidențe care este obligatoriu potrivit legii a fi ținute de persoanele juridice sau este obligatoriu potrivit legii a fi conservate de către acestea (cauza *Shapiro vs Statele Unite* 1948)¹⁵.

b) Belgia

Abordarea Curții de Casație din Belgia se află la celălalt capăt al spectrului. La 19 iunie 2013 Curtea de Casație Belgiană a confirmat o hotărâre a Curții de Apel din Bruxelles într-o un cauză (cauza P.12.1150.F) în care unei instituții financiare – CityBank Belgium – i s-a cerut să prezinte dovezi auto-incriminatoare, iar

¹³ Cauza *United States v. White*, 322 U.S. 694 (1944), <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/322/694/#698>, accesat 20.11.2020.

¹⁴ Cauza *Wilson v. United States*, 221 U.S. 361 (1911), <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/221/361/>, accesat 20.11.2020.

¹⁵ Cauza *Shapiro v. United States*, 335 U.S. 1 (1948), <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/335/1/>, accesat 20.11.2020.

neîndeplinirea acestei solicitări ar fi dus la aplicarea unei amenzi. Instanța a exclus probele care au fost administrate sub această amenințare, deoarece a considerat că a avut loc o încălcare a dreptului la tăcere: „Inclus în dreptul la un proces echitabil, dreptul la tăcere implică nu numai dreptul de a nu depune mărturie împotriva propriei persoane, ci și dreptul oricărei persoane acuzate de a nu contribui la propria incriminare. Suspectul nu poate fi sancționat pentru nedivulgarea elementelor susceptibile de a-l incrimina. Rezultă că judecătorul chemat să se pronunțe asupra urmării penale trebuie să excludă probele extrase din elementele obținute de la suspect sub amenințarea unei sancțiuni.”¹⁶

Pe scurt, printr-o adresă din 4 noiembrie 2008, Direcția Generală de Control și Mediere a Serviciului Federal de Economie Publică din Belgia a trimis inculpatului o notificare în care preciza că acționează sub autoritatea procurorului și că solicită livrarea documentelor și comunicarea informațiilor indicate, sub amenințarea aplicării sancțiunilor penale prevăzute la articolul 104 din Codul penal belgian. Prin poșta electronică, la data de 7 aprilie 2009, același departament a transmis inculpatului o nouă cerere de informații. Tot prin poșta electronică, la data de 16 aprilie 2009, ministerul public, i-a reproșat inculpatului că nu a dat curs solicitării și a adăugat că necomunicarea documentelor solicitate constituie infracțiunea de obstrucționare a justiției pedepsită de Legea din 14 iulie 1991 și că, în absența primirii tuturor acestor documente până cel târziu la 17 aprilie 2009, Serviciul Economic Public Federal va emite un raport. Curtea de Apel și mai apoi Curtea de Casație a subliniat că, la trimiterea scrisorii din 4 noiembrie 2008, inculpatul și-a asumat statutul de acuzat în sensul articolului 6 CEDO și că de la acea dată, beneficia de dreptul la tăcere. Instanța belgiană a considerat apoi că amenințarea recurentă de a aplica sancțiuni penale împotriva unei persoane fizice sau juridice vizate de o anchetă penală a constituit o ingerință gravă în dreptul acuzatului de a nu colabora la anchetă și, prin urmare, în dreptul său la tăcere. Hotărârea concluzionează că, întrucât respectarea acestui drept la tăcere contribuie la corectitudinea procedurilor în sensul articolului 6 al Convenției, documentele transmise ulterior din aceste diferite scrisori ar trebui excluse, precum și obligațiile efectuate și constatările făcute pe baza lor.

c) Marea Britanie

În Marea Britanie dreptul persoanelor juridice la tăcere a fost afirmat prin hotărârea în *cauza Triplex Safety Glass Co. v. Lancegay Safety Glass Ltd* (1934)¹⁷ pronunțată de High Court (King's Bench Division), în anul 1939. Pe scurt, o companie care fabrica ochelari de protecție (Triplex) a dat în judecată o companie concurentă (Lancegay) și managerul său pentru defăimare, pentru difuzarea unei

¹⁶ Cour de Cassation, Belgique, 19 juin 2013, P.12.1150.F, <https://juricaf.org/arret/BELGIQUE-COURDECASSATION-20130619-P121150F>, accesat 20.11.2020.

¹⁷ *Cauza Triplex Safety Glass Co. v. Lancegay Safety Glass Ltd* (1934), www.uk.practicallaw.com.

circulare cu informații presupuse defăimătoare pentru reclamantă. În acest context, reclamanta a solicitat ca ambii inculpați să fie obligați să depună mărturie însă aceștia au refuzat, argumentând că acest lucru i-ar putea incrimina. După analiza realității riscului de incriminare, instanța a decis pe scurt că același lucru ar trebui să se aplice persoanei juridice, deoarece nu ar exista motive pentru tratament diferit, deoarece, deși persoana juridică nu putea suferi aceeași suferință ca o persoană fizică, acestea i-ar putea fi angajată răspunderea penală și ar putea fi supusă unor consecințe grave.

S-a arătat că speța *Triplex* nu oferă motive pozitive în favoarea extinderii privilegiului la persoanele juridice, și nici nu impune limite Parlamentului englez. Privilegiul non-autoincrimnării, chiar și în ceea ce privește persoanele fizice, este un principiu al „dreptului comun” care poate fi modificat și chiar suprimat de Parlament, așa cum s-a întâmplat într-o serie de domenii specifice¹⁸. Restricțiile posibile pot proveni însă doar din sistemul european al drepturilor omului, care însă, așa cum vom arăta, nu a rezolvat chestiunea unei asemenea posibile extinderi.

d) *Germania*

Curtea Constituțională Federală Germană, prin hotărârea BVerfGE 95, 220 din 1997¹⁹ a statuat că dreptul de a nu se autoincrimina privește exclusiv persoanele fizice. Pe scurt, în această cauză, prin intermediul unui post de radio privat s-a convocat o demonstrație neautorizată a grupurilor kurde. Pe baza obligației legale a posturilor de radio de a-și înregistra emisiunile, de a ține evidențele pentru o anumită perioadă de timp și de a le pune la dispoziția autorității, organismul german competent pentru controlul radiodifuziunii private a solicitat postului să livreze înregistrările programelor în cadrul cărora a fost convocată demonstrația. Refuzul postului de radio de a proceda în consecință a condus la avertizări prin care autoritățile au amenințat cu constrângeri fiind inițiat un litigiu administrativ, context în care postul de radio a solicitat o hotărâre de la Curtea Constituțională Federală, invocând, printre alte presupuse încălcări constituționale și încălcarea dreptului de a nu se autoincrimina dedus din prevederile art. 1 și 2 capitolul I din Legea fundamentală sau German Grundgesetz (GG.)²⁰ care privesc drepturile fundamentale. În argumentarea sa, instanța constituțională germană a reamintit legătura dintre fundamentarea dreptului de a nu se autoincrimina și protecția demnității umane, și a amintit prevederile art. 19 (3) GG., care prevede că drepturile fundamentale se aplică și persoanelor juridice naționale, în măsura în care natura acestor drepturi permite. Raportat la acest din urmă text constituțional, Curtea constituțională germană a arătat că articolul 19 (3) GG exclude cel puțin

¹⁸ James Gobert, Maurice Punch, *Rethinking Corporate Crime*, London, Butterworths, 2003, p. 196.

¹⁹ Curtea Constituțională Federală Germană hotărârea BVerfGE 95, 220 din 1997, <https://www.servat.unibe.ch/dfr/bv095220.html>, accesat 21.11.2020.

²⁰ Constituția germană - text în limba engleză disponibil la <https://www.btg-bestellservice.de/pdf/80201000.pdf>, accesat 21.11.2020.

aplicarea dreptului de a nu se autoincrimina, deoarece acolo unde dreptul fundamental este legat de calități, forme de exprimare sau relații care sunt proprii și exclusive persoanelor fizice, acesta nu ar fi posibil să se extindă la constructe juridice, cum ar fi persoanele juridice, mai ales dacă protecția este stabilită în interesul demnității umane, pe care numai persoanele fizice o pot pretinde.

e) *Spania*

În cazul Spaniei, problema este reglementată de art. 409 bis și art. 786 bis din *Ley de Enjuiciamiento Criminal*²¹ (un act normativ care are mai mult de 100 de ani vechime, care a fost modificat în 2011²² și care urmează a fi abrogat prin adoptarea unei noi legi de procedură penală²³). Primul text – art. 409 bis - prevede că în faza de anchetă unei cauze în care este acuzată o persoană juridică, se ia o declarație de la reprezentantul special desemnat al acesteia, regulile privind declarația învinutului persoană fizică fiind aplicabile în măsura în care nu sunt incompatibile cu natura specială a persoanei juridice, inclusiv dreptul la tăcere, dreptul de a nu depune mărturie împotriva sa și de a nu-și mărturisi vinovăția, ceea ce pare să echivaleze reprezentantul persoanei juridice inculpată cu persoana juridică însăși²⁴. Al doilea text legal - art. 786 bis - după ce recunoaște aceleași drepturi pentru proces, conține un paragraf care modifică complet înțelegerea problemei, statuând că oricine urmează să depună mărturie ca martor nu poate fi desemnat ca reprezentant al persoanei juridice.²⁵

²¹ *La Ley de Enjuiciamiento Criminal. Texto consolidado*, Publicado en «BOE» núm. 260, de 17/09/1882, <https://www.boe.es/buscar/act.php?id=BOE-A-1882-6036>, accesat 20.11.2020.

²² *Prin Ley 37/2011 de medidas de agilización procesal*, publicată în «BOE» núm. 245, de 11 de octubre de 2011, <https://www.boe.es/buscar/doc.php?id=BOE-A-2011-15937>, accesat 20.11.2020.

²³ Javier Martínez Lazaro, *Una nueva ley de enjuiciamiento criminal*, El Notario del Siglo XXI, nr. 50 iulie-august 2013, <https://www.elnotario.es/index.php/hemeroteca/revista-50/46-una-nueva-ley-de-enjuiciamiento-criminal>, accesat 20.11.2020.

²⁴ Artículo 409 bis.: „Cuando se haya procedido a la imputación de una persona jurídica, se tomará declaración al representante especialmente designado por ella, asistido de su Abogado. La declaración irá dirigida a la averiguación de los hechos y a la participación en ellos de la entidad imputada y de las demás personas que hubieran también podido intervenir en su realización. A dicha declaración le será de aplicación lo dispuesto en los preceptos del presente capítulo en lo que no sea incompatible con su especial naturaleza, incluidos los derechos a guardar silencio, a no declarar contra sí misma y a no confesarse culpable. No obstante, la incomparencia de la persona especialmente designada por la persona jurídica para su representación determinará que se tenga por celebrado este acto, entendiéndose que se acoge a su derecho a no declarar.” (Atunci când o persoană juridică a fost inculpată, se va lua o declarație de la reprezentantul desemnat special de aceasta, asistat de avocat. Declarația va urmări identificarea faptelor și participarea la comiterea acestora a persoanei juridice și a celorlalte persoane care ar fi putut, de asemenea, să contribuie la comiterea lor. Prevederile din prezentul capitol referitoare la persoana fizică vor fi aplicate și persoanei juridice în măsura în care nu sunt incompatibile cu natura sa specială, inclusiv drepturile de a păstra tăcerea, de a nu depune mărturie împotriva sa și de a nu se declara vinovat. Totuși, neprezentarea persoanei special desemnate de persoana juridică la prezentarea acestei declarații va fi interpretată ca o invocare a dreptul de a nu depune mărturie.)

²⁵ Artículo 786 bis.: 1. Cuando el acusado sea una persona jurídica, ésta podrá estar representada para un mejor ejercicio del derecho de defensa por una persona que especialmente designe, debiendo ocupar en la Sala el

În acest fel, doctrina spaniolă a arătat că, deși dreptul reprezentantului de a nu fi obligat să depună mărturie în această calitate este consacrat, se clarifică în același timp și faptul că, dacă are informații relevante, el este martor ca oricare altul, iar această din urmă condiție este impusă, interzicându-i-se martorului să acționeze ca reprezentant al persoanei juridice²⁶. Dispoziția îndeplinește funcția necesară de a împiedica persoanele juridice acuzate să se poată „proteja” de ancheta penală prin numirea în calitate de reprezentanți a martorilor care ar putea furniza mai multe informații și prin invocarea dreptului la tăcere, dar în același timp critică faptul că, datorită naturii sale absolute, regula poate compromite serios dreptul la apărare al persoanei juridice, împiedicând-o să fie reprezentată de cei care cunosc cel mai bine situația și care sunt cei mai buni oameni ai săi.²⁷

f) Italia

În cazul legislației italiene, articolul 39 din Decretul legislativ nr. 231/2001, privind răspunderea persoanelor juridice pentru fapte de ilicit administrativ²⁸, stabilește că persoana juridică participă la procesul penal prin intermediul reprezentantului său legal, cu excepția cazului în care acesta din urmă este acuzat de fapta de care depinde ilicitul administrativ. Persoana juridică care intenționează să participe la procedură este obligată să depună la registrul autorității judiciare de procedură o declarație care conține, sub sancțiunea inadmisibilității: a) numele

lugar reservado a los acusados. Dicha persona podrá declarar en nombre de la persona jurídica si se hubiera propuesto y admitido esa prueba, sin perjuicio del derecho a guardar silencio, a no declarar contra sí mismo y a no confesarse culpable, así como ejercer el derecho a la última palabra al finalizar el acto del juicio. No se podrá designar a estos efectos a quien haya de declarar en el juicio como testigo. 2. No obstante lo anterior, la incomparencia de la persona especialmente designada por la persona jurídica para su representación no impedirá en ningún caso la celebración de la vista, que se llevará a cabo con la presencia del Abogado y el Procurador de ésta. (Atunci când acuzatul este o persoană juridică, acesta poate fi reprezentat pentru o mai bună exercitare a dreptului la apărare de către o persoană special desemnată și trebuie să ocupe locul rezervat acuzatului în sala de judecată. Persoana menționată poate depune mărturie în numele persoanei juridice dacă aceste dovezi au fost propuse și admise, fără a aduce atingere dreptului de a păstra tăcerea, de a nu depune mărturie împotriva sa și de a nu se mărturisi declara vinovat, precum și de a exercita dreptul de a avea ultimul cuvânt în fața instanței. În aceste scopuri, oricine urmează să depună mărturie ca martor nu poate fi desemnat ca reprezentant al persoanei juridice. 2. Fără a aduce atingere celor de mai sus, neprezentarea persoanei special desemnate de persoana juridică pentru reprezentarea sa nu va împiedica în niciun caz desfășurarea ședinței, care va avea loc în prezența avocatului și a procurorului persoanei juridice.)

²⁶ Miguel Bajo Fernandez, Bernardo Jose Feijoo Sanchez, Carlos Gomez-Jara Diez, *Tratado de responsabilidad penal de las personas jurídicas*, Thomson Reuters, 2012, p. 284-285.

²⁷ Jacobo, Dopico, *Proceso penal contra personas jurídicas: medidas cautelares, re-presentantes y testigos*, în *La Ley*, 7.796 (13 de febrero de 2012), p. 10, https://www.academia.edu/25241644/Proceso_penal_contra_personas_jur%C3%ADdicas_medidas_cautelares_representantes_y_testigos, accesat 20.11.2020.

²⁸ Decreto legislativo 8 giugno 2001, n. 231, Disciplina della responsabilità amministrativa delle persone giuridiche, delle società e delle associazioni anche prive di personalità giuridica, a norma dell'articolo 11 della legge 29 settembre 2000, n. 300, G.U. n. 140 del 19 giugno 2001, https://www.bosettiegatti.eu/info/norme/statali/2001_0231.htm, accesat 20.11.2020.

entității și datele personale ale reprezentantului legal al acesteia; b) numele și prenumele apărătorului și indicarea împuternicirii; c) semnătura apărătorului; d) domiciliul ales. Atunci când reprezentantul legal nu se prezintă, persoana juridică este reprezentată de apărător.

Nu poate depune mărturie conform art. 44 alin. 1 lit. b din Decret, persoana care reprezintă persoana juridică, și care a deținut această calitate și la momentul săvârșirii infracțiunii. În caz de incompatibilitate, persoana care reprezintă persoana juridică poate fi interogată și examinată în procedură, cu limitele și cu efectele prevăzute pentru interogarea și examinarea persoanei acuzate într-o procedură conexă²⁹. Din textele amintite reiese clar că, pentru legiuitorul italian, calitatea de reprezentant al persoanei juridice și cea de potențial martor împotriva acesteia sunt incompatibile numai atunci când persoana fizică în cauză a avut calitatea de reprezentant și în momentul săvârșirii infracțiunii, astfel încât, în toate celelalte cazuri, aceasta poate fi chemată să depună mărturie ca orice alt martor, fără a i se recunoaște dreptul la tăcere, cel puțin nu în baza calității sale de reprezentant.

În afară de cazurile de incompatibilitate prevăzute de art. 44, reprezentantul are dreptul la tăcere doar atunci când este chemat să dea declarație ca reprezentant, adică „în numele persoanei juridice”, deoarece ar fi singurul caz în care ar fi încălcat un presupus drept la tăcere al persoanei juridice, persoana fizică trebuind să depună mărturie în toate celelalte cazuri și neputându-se prevala de un asemenea drept.

IV. Directiva (UE) 2016/343 a Parlamentului European și a Consiliului din 9 martie 2016 privind consolidarea anumitor aspecte ale prezumției de nevinovăție și ale dreptului de a fi prezent la proces în cadrul procedurilor penale

Așa cum arătam în prima parte a studiului, Directiva (UE) 2016/343 a Parlamentului European și a Consiliului din 9 martie 2016 privind consolidarea anumitor aspecte ale prezumției de nevinovăție și ale dreptului de a fi prezent la proces în cadrul procedurilor penale³⁰ a exclus prin art. 2, în mod expres, apli-

²⁹ Art. 44. Incompatibilità con l'ufficio di testimone: „1. Non può essere assunta come testimone: a) la persona imputata del reato da cui dipende l'illecito amministrativo; b) la persona che rappresenta l'ente indicata nella dichiarazione di cui all'articolo 39, comma 2, e che rivestiva tale funzione anche al momento della commissione del reato. 2. Nel caso di incompatibilità la persona che rappresenta l'ente può essere interrogata ed esaminata nelle forme, con i limiti e con gli effetti previsti per l'interrogatorio e per l'esame della persona imputata in un procedimento connesso”. (Art. 44. Incompatibilitatea cu funcția de martor 1. Nu poate fi martor: a) persoana acuzată de infracțiunea de care depinde infracțiunea administrativă; b) persoana care reprezintă entitatea indicată în declarația menționată la articolul 39 alineatul (2) și care a deținut această funcție și la momentul săvârșirii infracțiunii. 2. În caz de incompatibilitate, persoana care reprezintă entitatea poate fi interogată și examinată în procedură, cu limitele și cu efectele prevăzute pentru interogarea și examinarea persoanei acuzate într-o procedură conexă.)

³⁰ <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/RO/TXT/?uri=CELEX%3A32016L0343>.

cabilitatea sa în cazul persoanelor juridice, în contrast total cu celelalte directive adoptate anterior în ceea ce privește întărirea drepturilor persoanelor în procesul penal³¹. Doctrina³² a arătat că s-ar putea argumenta că persoanele juridice ar putea beneficia de punerea în aplicare a dispozițiilor relevante ale directivelor adoptate anterior, dar că nu pot deduce drepturi din Directiva privind prezumția de nevinovăție. Astfel, art. 1 al Directivei 2010/64/EU³³ cu privire la dreptul la un interpret și la traducere în procesul penal și art. 1 și art. 2 ale Directivei 2012/13/EU³⁴ privind dreptul de a fi informat în procesul penal folosesc termenul generic „persoană” și nu exclud astfel persoana juridică din domeniul lor de aplicare.

Istoricul legislativ al directivei arată că Parlamentul European a încercat să lărgască domeniul de aplicare al acesteia pentru a acoperi persoanele juridice³⁵. Cu toate acestea, Consiliul, sprijinit de Comisie, a respins abordarea Parlamentului European³⁶, făcând referire la mai multe considerente care au fost încorporate în considerentele directivei. În consecință, legiuitorul UE a considerat că nevoile și nivelurile de protecție ale persoanelor fizice și juridice în ceea ce privește anumite aspecte ale prezumției de nevinovăție pot să difere și că drepturile care decurg din prezumția de nevinovăție nu se acumulează în mod egal pentru ambele categorii de persoane. În cele din urmă, considerentele amintesc că, în lumina dreptului național, precum și a dreptului Uniunii și a jurisprudenței naționale, acțiunile legislative în această direcție cu privire la persoanele juridice sunt considerate premature.

Dispoziția explicită privind dreptul la tăcere este cuprinsă în articolul 7 din directivă și oferă un temei juridic explicit pentru acest drept, abordare considerată în doctrină drept „inovatoare”³⁷ pentru UE și Consiliul European, deoarece nici Carta drepturilor fundamentale, nici CEDO nu consacră în mod expres dreptul la tăcere.

Coroborând textele art. 7 (1), 7 (2) și 7 (5) din directivă ajungem la concluzia că dreptul la tăcere, așa cum este consacrat în acest document, este destul de puternic,

³¹ Rezoluția Consiliului din 30 Noiembrie 2009, O.J. C 295, 4.12.2009.

³² Stijn Lamberigts, *The Directive on the Presumption of Innocence. A missed opportunity for Legal Persons*, *Eucrim* no. 1/2016: 36-42, p.36.

³³ <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN-RO-IT/TXT/?from=EN&uri=CELEX%3A32010L0064>, accesat 20.11.2020.

³⁴ <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/RO/TXT/PDF/?uri=CELEX:32012L0013&from=EN>, accesat 20.11.2020.

³⁵ Parlamentul European, *Report on the proposal for a directive of the European Parliament and of the Council on the strengthening of certain aspects of the presumption of innocence and of the right to be present at trial in criminal proceedings*, Document din 20.04.2015, A8-0133/2015, https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-8-2015-0133_EN.pdf?redirect, accesat 20.11.2020.

³⁶ Consiliul Uniunii Europene, Document din 29.07.2015, 11112/15, p. 4, n1, <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-11112-2015-INIT/en/pdf>, accesat 20.11.2020.

³⁷ Stijn Lamberigts, citat, p. 37.

deoarece exercitarea dreptului la tăcere nu poate duce la inferențe negative. Art. 7 (5) precizează în mod explicit faptul că exercitarea de către persoanele suspectate și acuzate a dreptului de a păstra tăcerea și a dreptului de a nu se autoincrimina nu se utilizează împotriva acestora și nu se consideră a fi o dovadă a săvârșirii infracțiunii respective de către acestea.

Cu toate acestea, mai multe prevederi ale directivei par să scadă într-o oarecare măsură puterea dreptului la tăcere. Articolul 7 (4) conferă statelor membre puterea de a permite autorităților lor judiciare ca, la pronunțarea hotărârilor, să țină seama de atitudinea cooperantă a persoanelor suspectate și acuzate, cu un posibil efect al descurajării suspectilor să se prevaleze de dreptul la tăcere.

O altă prevedere interesantă este cuprinsă în art. 7 (3) conform cu care exercitarea dreptului de a nu se autoincrimina nu împiedică autoritățile competente să strângă probe care pot fi obținute în mod legal prin utilizarea unor măsuri de constrângere prevăzute de lege și care au o existență independentă de voința persoanelor suspectate sau acuzate. Acest text interpretat în coroborare cu pct. 29 din preambulul directivei³⁸ pare să impună o perspectivă restrictivă cu privire la probele existente independent de voința învinuitului, permițând astfel limitarea protecției oferite de dreptul la tăcere.

De asemenea, art. 10 (2) din directivă prevede că, fără a aduce atingere normelor și sistemelor naționale privind admisibilitatea probelor, statele membre se asigură că, atunci când se apreciază declarațiile făcute de persoane suspectate sau acuzate sau probele obținute cu încălcarea dreptului acestora de a păstra tăcerea sau de a nu se autoincrimina, dreptul la apărare și caracterul echitabil al procedurilor sunt respectate.

În funcție de punerea sa în aplicare de către statele membre, directiva poate duce, de exemplu, la situații în practică în care suspectii trebuie să predea anumite documente sau registre și, chiar dacă directiva s-ar fi aplicat și persoanelor juridice, protecția pe care o oferă în anumite puncte pare limitată. S-ar putea susține chiar că statele membre vor trebui să țină cont de jurisprudența mai protectoare a CtEDO atunci când pun în aplicare art. 7 și 10 din directivă, deoarece acestea nu pot submina protecția oferită de CEDO.

Desigur, chiar dacă Directiva privind prezumția de nevinovăție s-ar fi aplicat și persoanelor juridice, aceasta ar fi permis în continuare statelor membre să adopte abordări divergente, spre exemplu în ceea ce privește calitatea de reprezentant a persoanei juridice.

³⁸ Pct. 29 Preambul la Directiva privind prezumția de nevinovăție: „exercitarea dreptului de a nu se autoincrimina nu ar trebui să împiedice strângerea, de către autoritățile competente, a probelor care pot fi obținute în mod legal de la persoana suspectată sau acuzată prin utilizarea unor măsuri de constrângere legală și care au o existență independentă de voința persoanei suspectate sau acuzate, cum ar fi materialele obținute în baza unui mandat, materialele în legătură cu care există o obligație legală de reținere și de prezentare la cerere sau probele de respirație, de sânge, de urină și de țesut în vederea efectuării testului ADN.”

V. Interpretări ale Curții de la Strasbourg în privința dreptului la tăcere al persoanei juridice

Curtea Europeană a Drepturilor Omului, care a pronunțat mai multe decizii referitoare la dreptul la tăcere și la privilegiul împotriva autoincriminării în cazul persoanelor fizice, nu oferă un răspuns detaliat la întrebarea dacă persoana juridică beneficiază deplin sau limitat de un astfel de drept procesual. Mai precis s-a ferit în a aborda această chestiune în mod explicit.

Astfel, potrivit jurisprudenței Curții, fiecare acuzat are dreptul de a păstra tăcerea și de a nu se autoincrimina (*Cauza Funke v. Franța* pct. 44³⁹; *cauza O Halloran și Francis v. Regatul Unit* – hotărârea Marii Camere, pct. 45⁴⁰; și *Cauza Saunders v. Regatul Unit* – hotărârea Marii Camere, pct. 60⁴¹). Deși art. 6 CEDO nu menționează în mod expres, atât dreptul la tăcere cât și dreptul de a nu se autoincrimina sunt reguli internaționale general recunoscute care se află în centrul conceptului de proces echitabil consacrat de art. 6 CEDO, având rolul de a proteja inculpatul împotriva unei constrângeri abuzive din partea autorităților, și sunt văzute ca adevărate imunități⁴², ele aplicându-se încă din etapa interogatoriului în fața poliției⁴³.

În interpretarea Curții dreptul de a nu se autoincrimina presupune ca, într-o cauză penală, acuzarea să încerce să-și construiască argumentația fără să recurgă la elemente de probă obținute prin constrângere sau presiuni, contrar voinței acuzatului⁴⁴, însă, nu se extinde la utilizarea, într-o procedură penală, de date care pot fi obținute de la acuzat prin recurgerea la puteri coercitive, dar care există independent de voința suspectului, cum ar fi, de exemplu:

Dreptul de a păstra tăcerea nu este însă un drept absolut, și, pentru a cerceta dacă o procedură a anulat însăși esența dreptului de a nu se autoincrimina, Curtea trebuie să examineze, în special, următoarele elemente: natura și gradul constrângerii; existența unor garanții adecvate în procedură; utilizarea dată probelor astfel obținute (*Cauza Jalloh v. Germania* – hotărârea Marii Camere, pct. 101⁴⁵).

Curtea a mai arătat că, pe de o parte, o condamnare nu ar trebui să se bazeze exclusiv sau în principal pe tăcerea acuzatului sau pe refuzul său de a răspunde la întrebări sau de a depune mărturie, iar pe de altă parte, dreptul de a păstra tăcerea nu poate împiedica luarea în considerare a tăcerii persoanei în cauză, în situații

³⁹ *Cauza Funke v. Franța* 1983, [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"fulltext":\["\"CASE%20OF%20FUNKE%20v.%20FRANCE\""\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\],"itemid":\["001-57809"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{).

⁴⁰ *Cauza O Halloran și Francis v. Regatul Unit* 2007, [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":\["001-81359"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{)

⁴¹ *Cauza Saunders v. Regatul Unit*, [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":\["001-58009"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{).

⁴² *Cauza John Murray v. Regatul Unit* - hotărârea Marii Camere, pct. 45, 1996, [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":\["001-57980"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{)

⁴³ *Ibidem*.

⁴⁴ *Cauza Saunders v. Regatul Unit* – hotărârea Marii Camere, pct. 68.

⁴⁵ *Cauza Jalloh v. Germania*, 2006, [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":\["001-76307"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{)

care impun în mod clar o explicație din partea sa, în vederea aprecierii probelor aflate la dosar. Nu se poate așadar spune că decizia unui inculpat de a păstra tăcerea de-a lungul întregii proceduri penale trebuie să fie neapărat lipsită de implicații. Pentru a stabili dacă faptul că tăcerea poate avea concluzii defavorabile inculpatului încalcă art. 6, trebuie să se ia în considerare toate circumstanțele, având în vedere în special ponderea pe care instanțele naționale le-au acordat-o, apreciind elementele de probă și gradul de constrângere inerent situației⁴⁶.

O interpretare interesantă este dată de faptul că ponderea interesului public față de urmărirea penală a unei anumite infracțiuni și față de pedepsirea autorului poate fi luată în considerare și pusă în balanță cu interesul individului ca probele acuzării să fie obținute în mod legal. Cu toate acestea, preocupările de interes public nu pot justifica măsuri care să anuleze însăși esența dreptului la apărare al unui reclamant, inclusiv a dreptului de a nu se autoincrimina⁴⁷. Interesul public nu poate justifica utilizarea răspunsurilor smulse cu forța într-o anchetă nejudiciară pentru a-l incrimina pe inculpat în cursul procesului penal⁴⁸.

Pentru a stabili în ce măsură persoanele juridice pot invoca dreptul la tăcere, cazurile în care CEDO a atins problema predării obligatorii a documentelor sunt deosebit de interesante, întrucât documentele joacă adesea un rol cheie în procedurile penale împotriva persoanelor juridice. În *cauza Funke v. Franța* (1983) Curtea a abordat problema cooperării obligatorii organelor judiciare. După o percheziție la domiciliu efectuată de oficiali vamali și un ofițer de poliție care i-au prezentat documente financiare legate de bănci străine, domnului Funke i s-a cerut să predea documentele privind conturile sale deschise la aceste bănci. Întrucât el nu a dat curs acestei solicitări, s-au declanșat împotriva sa proceduri penale pentru a-l condamna la o amendă și la sancțiuni suplimentare până când a fost nevoit să prezinte documentele solicitate de autorități. CtEDO a constatat că impunerea acestor proceduri a avut ca scop obținerea documentelor, despre care autoritățile considerau că există și pe care nu le puteau sau nu doreau să le obțină prin alte mijloace. CtEDO a constatat că o asemenea conduită a autorităților constituie o încălcare nejustificată a dreptului la tăcere.

În *cauza Saunders v. Regatul Unit* (1996)⁴⁹, soluționată la doar trei ani după Funke, s-au adresat întrebări suplimentare. Dl. Saunders, care avea obligația executorie de a răspunde la întrebările adresate de inspectorii Departamentului Comerțului și Industriei, s-a plâns de utilizarea ulterioară în cadrul procedurilor penale a declarațiilor pe care le făcuse. Curtea de la Strasbourg a subliniat că singura sa preocupare a fost în legătură cu utilizarea acestor declarații în cadrul

⁴⁶ *Cauza John Murray v. Regatul Unit* - hotărârea Marii Camere, pct. 47.

⁴⁷ *Cauza Jalloh v. Germania* - hotărârea Marii Camere, pct. 97.

⁴⁸ *Cauza Heaney și McGuinness v. Irlanda*, pct. 57, 2001, [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":\["001-59097"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{).

⁴⁹ *Cauza Saunders v. Regatul Unit*, [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":\["001-58009"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{).

procesului penal și a subliniat importanța dreptului la tăcere ca parte esențială a dreptului la un proces echitabil. Curtea a mai arătat că urmărirea penală trebuie să reușească să probeze acuzațiile fără a utiliza dovezi care au fost adunate prin metode coercitive sau opresive, fără a ține cont de voința acuzatului. CtEDO a considerat apoi că dreptul de a nu se autoincrimina se interpretează în primul rând în legătură cu respectarea voinței unei persoane acuzate de a păstra tăcerea, constatând astfel că dreptul la tăcere nu acoperă utilizarea în procedurile penale a materialelor colectate de la acuzat prin utilizarea unor puteri obligatorii dar care există independent de voința învinuitului. Unul dintre exemplele Curții de astfel de materiale sunt „documentele achiziționate în temeiul unui mandat”. Această prerogativă legală a constituit fundamentul pentru a justifica practicile prin care se solicită suspecților să predea documente, chiar dacă sunt autoincriminatoare și chiar dacă sunt utilizate în proceduri penale.

VI. Interpretări ale CJUE privind dreptul la tăcere în cazul persoanei juridice

Dreptul la un proces echitabil este consacrat de art. 41, 47 și 48 din Carta Drepturilor Fundamentale a Uniunii Europene⁵⁰ iar art. 48 (2) CDFUE consacră expres dreptul la apărare: „*Oricărei persoane acuzate îi este garantată respectarea dreptului la apărare*”. Spre deosebire de CEDO, prezumția de nevinovăție și drepturile la apărare sunt cuprinse într-o prevedere separată (art. 48). Deși Curtea de la Luxemburg a confirmat în mod repetat că „art. 47 din Cartă pune în aplicare în dreptul Uniunii protecția conferită de art. 6 (1) din CEDO”⁵¹, această protecție se referă exclusiv la anumite garanții care sunt recunoscute în cadrul acestui drept, în timp ce domeniul de aplicare a dreptului la un proces echitabil este privit diferit în cadrul UE comparativ cu CEDO.

În ceea ce privește nivelul de protecție, art. 53 din CDFUE stabilește că „Nici una dintre dispozițiile prezentei carte nu poate fi interpretată ca restrângând sau aducând atingere drepturilor omului și libertăților fundamentale recunoscute, în domeniile de aplicare corespunzătoare, de dreptul Uniunii și dreptul internațional, precum și de convențiile internaționale la care Uniunea sau toate statele membre sunt părți, și în special Convenția europeană pentru apărarea drepturilor omului și a libertăților fundamentale, precum și prin constituțiile statelor membre.” De

⁵⁰ Carta Drepturilor Fundamentale a Uniunii Europene, (2000/C 364/01), Official Journal of the European Communities, <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2010:083:0389:0403:ro:PDF>, accesat 21.11.2020.

⁵¹ Cauza C-386/10 P *Chalkor v Commission* [2011] ECR I-0000, paragr. 51, <http://curia.europa.eu/juris/documents.jsf?num=C-386/10>, accesat 21.11.2020; Cauza C-199/11 *Europese Gemeenschap Otis NV, General Technic-Otis Sàrl, Kone Belgium NV, Kone Luxembourg Sàrl, Schindler NV, Schindler Sàrl, ThyssenKrupp Liften Ascenseurs NV, ThyssenKrupp Ascenseurs Luxembourg Sàrl*, Hotărârea din 6 noiembrie 2012, paragr. 47, <http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=129323&doclang=EN>, accesat 21.11.2020.

asemenea, art. 53 din CEDO conține o prevedere asemănătoare: „Nicio dispoziție din prezenta Convenție nu va fi interpretată ca limitând sau aducând atingere drepturilor omului și libertăților fundamentale care ar putea fi recunoscute conform legilor oricărei părți contractante sau oricărei alte convenții la care această parte contractantă este parte.” Cu alte cuvinte, CEDO stabilește un nivel minim al protecției drepturilor fundamentale pe care statele membre trebuie să îl aibă în vedere, acestea având însă libertatea de a acorda un nivel de protecție mai ridicat.

Deși, așa cum spuneam, nivelul de protecție al drepturilor fundamentale este similar în CEDO și CDFUE, CJUE a subliniat diferențele care există totuși în *cauza Melloni*⁵² în sensul că, dacă art. 53 al Cartei ar fi avut același scop ca și art. 53 din CEDO, atunci principiul priorității dreptului UE ar suferi o derogare când sursele naționale sau internaționale asigură o protecție mai amplă decât Carta. CJUE a respins această interpretare arătând că: „Articolul 53 al Cartei confirmă că, atunci când un act juridic al UE cere măsuri de implementare națională, autoritățile și instanțele naționale sunt libere să aplice standardele naționale de protecție a drepturilor fundamentale, cu condiția ca nivelul de protecție asigurat de Cartă, așa cum este interpretat de Curte, și prioritatea, unitatea și eficacitatea dreptului UE să nu fie compromise prin aceasta.”⁵³

Concluzia este că instanțele dintr-un stat membru pot aplica standarde mai ridicate de protecție a drepturilor fundamentale dacă prioritatea, unitatea și eficacitatea dreptului UE nu sunt subminate. Mai mult, în *Melloni* CJUE a evidențiat și că posibilitatea de a aplica – sub condițiile menționate – standardele naționale care prevăd o protecție mai înaltă există numai în cauzele în care deciziile sunt luate nu numai pe baza dreptului UE.

De asemenea, art. 52 (3) din CDFUE prevede că „în măsura în care prezenta cartă conține drepturi ce corespund unor drepturi garantate prin Convenția Europeană pentru apărarea Drepturilor Omului și a Libertăților fundamentale, înțelesul și întinderea lor sunt aceleași ca și cele prevăzute de convenția menționată. Această dispoziție nu împiedică dreptul Uniunii să confere o protecție mai largă.”

Această prevedere explică într-o anumită măsură diferențele de abordare a dreptului la tăcere în cazul persoanelor juridice între jurisprudența CEDO și jurisprudența CJUE.

În ansamblu, în dreptul UE, atât procedurile administrative, cât și căile de control judiciar al acestora intră în domeniul de aplicare al dreptului la un proces echitabil atunci când se aplică o prevedere de drept UE. Din perspectiva dreptului UE, nu este necesară clasificarea acestor investigații ca civile, penale sau administrative, ca o precondiție pentru incidența unui drept fundamental, *cauza Orkem*⁵⁴ fiind edificatoare în acest sens.

⁵² *Cauza Melloni* C-399/11, <http://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?num=C-399/11&language=RO>

⁵³ A se vedea Hotărârea CJUE din 26 februarie 2013, în *Cauza Melloni* C-399/11, paragr. 60.

⁵⁴ *Cauza Orkem v. Comisia Comunităților Europene*, C- 374/87, Hotărârea CJUE din 18 octombrie 1989, <http://ier.gov.ro/wp-content/uploads/rezumat-cjue/61987J0374.pdf>.

Dreptul la tăcere și privilegiul non-autoincriminării au fost analizate de CJUE în contextul dreptului concurenței, domeniul concurenței nefiind considerat a avea natură penală de către CJUE, fapt care reiese de altfel și din prevederile art. 23 (5) din Regulamentul 1/2003 al Consiliului UE privind punerea în aplicare a normelor de concurență prevăzute la articolele 81 și 82 din Tratat⁵⁵. Poziția Curții de la Luxemburg poate fi rezumată după cum urmează: corporațiile nu pot refuza să predea documente incriminatoare atunci când Comisia Europeană emite o decizie în temeiul Regulamentului (CE) 1/2003 al Consiliului și nici nu pot refuza să răspundă la întrebările sale, cu excepția cazului în care se admite existența unei încălcări a dreptului concurenței.

Prin hotărârea pronunțată în *cauza Orkem v. Comisia Comunităților Europene* din 1989⁵⁶ CJUE a arătat că „CCE nu ar putea impune întreprinderii obligația de a oferi răspunsuri prin care aceasta poate fi determinată să recunoască existența unei încălcări a cărei dovadă trebuie să fie făcută de Comisie.”⁵⁷ Pe scurt, în această cauză, o societate pe acțiuni - Orkem, anterior CdF Chimie, cu sediul în Paris, a contestat o decizie a Comisiei, solicitând CJUE, printre altele, să analizeze încălcarea dreptului său la apărare, deoarece, potrivit reclamantului Orkem, decizia CCE l-a obligat să se autoincrimineze prin admiterea unei încălcări a dreptului concurenței. Întrucât regulamentul aplicabil la momentul respectiv nu prevedea în mod explicit un drept la tăcere, CJUE a apelat la principiile generale (la acel moment) de drept comunitar și a arătat că nu a existat nici o hotărâre a CtEDO care să recunoască dreptul la tăcere, nici o dispoziție expresă în CEDO asupra acesteia⁵⁸. În plus, analiza legislației statelor membre cu privire la această problemă a arătat că dreptul la tăcere era rezervat în primul rând persoanelor fizice în cadrul procedurilor penale⁵⁹. Cu toate acestea, a constatat că puterea Comisiei de a obliga întreprinderile să îi furnizeze informații și documente nu poate merge atât de departe dacă, printr-o decizie care solicită informații, ar submina drepturile de apărare ale întreprinderii⁶⁰ și a arătat că obligarea unei întreprinderi să ofere răspunsuri care ar putea implica admiterea existenței unei încălcări a dreptului concurenței din partea sa nu ar putea fi acceptată.

⁵⁵ Regulamentul 1/2003 al Consiliului UE privind punerea în aplicare a normelor de concurență prevăzute la articolele 81 și 82 din Tratat, art. 23(5) Amenzi: „Deciziile luate în temeiul alineatelor (1) și (2) nu sunt de natură penală.” <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/RO/TXT/HTML/?uri=CELEX:32003R0001&from=RO>, accesat 21.11.2020.

⁵⁶ *Cauza Orkem v. Comisia Comunităților Europene*, nr. 374/87, Hotărârea CJUE din 18 octombrie 1989, <http://ier.gov.ro/wp-content/uploads/rezumat-cjue/61987J0374.pdf>.

⁵⁷ Idem, paragr. 35.

⁵⁸ Idem, paragr. 28.

⁵⁹ Idem, paragr. 29.

⁶⁰ Idem, paragr. 34: „Cu toate că (...) Comisia are dreptul de a obliga întreprinderea să ofere toate informațiile necesare privind faptele despre care poate avea cunoștință și să îi comunice, la nevoie, documentele aferente acestora care se află în posesia sa, chiar dacă acestea pot servi la stabilirea, împotriva sa sau împotriva altei întreprinderi, a existenței unei practici anticoncurențiale, Comisia nu ar avea dreptul să aducă atingere, printr-o decizie care solicită informații, dreptului la apărare al întreprinderii.”

În concluzie, protecția pe care o pot obține persoanele juridice din jurisprudența Curții Luxemburgiene în ceea ce privește dreptul la tăcere este limitată: persoanele juridice au obligația de a răspunde la întrebări de fapt, pot fi obligate să predea anumite documente, însă pot refuza să răspundă doar la acele întrebări care ar putea atrage implicit o admitere a vinovăției.

VII. Concluzii

Analiza diferitelor prevederi legale aparținând unor state diverse a relevat faptul că, în general, legiuitorii naționali (cel român nu face excepție) fac referire la drepturile fundamentale prin utilizarea unui termen general – persoana – nerealizând astfel o distincție expresă între persoanele fizice și juridice.

Dacă ar fi să realizăm o clasificare a curenților legislative și interpretative privind dreptul la tăcere și la non-autoincriminare în cazul persoanei juridice, am identifica trei astfel de direcții:

1. Curentul recunoașterii absolute a unui drept la tăcere în cazul persoanei juridice care este recunoscut, interpretat și aplicat acesteia în aceeași manieră ca și în cazul persoanei fizice, fără limitări sau nuanțări (ex. Belgia).

2. Curentul recunoașterii limitate a unui drept la tăcere în cazul persoanei juridice care, deși este recunoscut acesteia, nu este interpretat și aplicat persoanei juridice ca și în cazul persoanei fizice, mai ales în ceea ce privește obligația de a prezenta înscrisuri care, sunt obligatorii a fi redactate, înregistrate și arhivate potrivit legii (ex. Spania, Italia).

3. Curentul nerecunoașterii unui drept la tăcere în cazul persoanei juridice deoarece dreptul la tăcere este incompatibil cu un „construct juridic” de tipul persoanei juridice, fiind strâns legat de atribute specifice inerente ființei umane, cum ar fi demnitatea (ex. Germania, SUA).

Cea mai simplă extindere a aplicabilității unor drepturi fundamentale – inclusiv drepturile inerente standardului procesului echitabil – se bazează pe tehnica de interpretare *ubi lex non distinguit, nec nos distinguere debemus*. Unii legiuitori au fost mai atenți și au indicat expres faptul că drepturile recunoscute persoanei fizice se extind și în cazul persoanei juridice în măsura în care sunt compatibile cu natura acesteia⁶¹ deși este evident că o asemenea indicare, bine-venită de altfel, este insuficientă raportat la multitudinea de situații practice care pot interveni.

În același timp, atât CEDO, cât și CDFUE statuează faptul că statele pot oferi un nivel de protecție mai ridicat decât cadrul stabilit de aceste documente, care are rolul doar de standard minimal.

⁶¹ Cazul, spre exemplu al legiuitorului român.

Analiza jurisprudenței diferitelor state precum și a celei elaborate de CtEDO și CJUE a relevat faptul că persoana juridică, ca parte în procesul penal, se poate confrunta cu persoanele fizice care acționează în numele său sau o reprezintă în proces, existând riscul ca, prin furnizarea anumitor informații, reprezentantul persoanei fizice să se incrimineze atât pe sine, cât și persoana juridică în reprezentarea căreia stă în fața instanței. Câtă vreme o atare situație nu este reglementată expres în codul de procedură penală român, rezultă că trebuie aplicate standardele stabilite prin jurisprudența CEDO și CJUE care sunt evident mai slabe în privința dreptului la tăcere în cazul persoanei juridice decât în ceea ce privește persoana fizică.

În care dintre cele trei curente despre care am făcut vorbire mai devreme am putea situa România (doctrina și jurisprudența română)? Aș spune că în curentul recunoașterii limitate a unui drept la tăcere în cazul persoanei juridice deoarece, așa cum am arătat, codul de procedură penală român realizează o corespondență între dispozițiile procedurale aplicabile în cazul persoanei fizice și cele aplicabile persoanei juridice, însă, limitările privind reprezentarea persoanei juridice în procesul penal în situația în care reprezentantul legal al persoanei juridice este la rândul său inculpat raportat la aceeași faptă sau la fapte conexe acesteia, pot pune probleme privind privilegiul non-autoincriminării. Reprezentantul anterior al persoanei juridice care este la rândul său inculpat ar putea, prin declarațiile sale să incrimineze persoana juridică sau să îi creeze o situație defavorabilă în cadrul procesului penal, aducându-i atingere dreptului său la tăcere și la non-autoincriminare. Mai mult, prin faptul că, raportat la art. 491 alin. (3) C. pr. pen., în situația în care nu își numește un reprezentant, persoana juridică va fi reprezentată de un mandatar numit de *procuror*, de către judecătorul de cameră preliminară sau de către instanță, din rândul practicienilor în insolvență autorizați potrivit legii, este evident din punctul meu de vedere faptul că persoana juridică va fi reprezentată de cineva total străin de realitatea de fapt și de situația persoanei juridice și care, mai ales, nu are niciun interes să protejeze persoana juridică privind invocarea dreptului la tăcere. *De lege ferenda* propun o intervenție legislativă în acest sens pentru a evita ajungerea la interpretării târzii, după o perioadă de incertitudini, după modelul deciziei CCR nr. 236/2 iunie 2020⁶², deoarece nu sunt sigură că o eventuală analiză a constituționalității art. 83 C. pr. pen. și art. 491 C. pr. pen. raportat la interpretarea dreptului la tăcere în cazul persoanei juridice ar releva o altă soluție decât cea sugerată de CJUE. Or, așa cum am arătat, protecția oferită de CJUE în acest caz este doar una limitată.

⁶² Decizia CCR nr. 236/ 2 iunie 2020 publicată în M.of. nr. 597 din 8 iulie 2020:x „constată că soluția legislativă cuprinsă în art. 118 Cpr.pen., care nu reglementează dreptul martorului la tăcere și la neautoincriminare, este neconstituțională”.

Referințe

1. Bajo Fernandez, M., Feijoo Sanchez, B.J., Gomez-Jara Diez, C., *Tratado de responsabilidad penal de las personas juridicas*, Thomson Reuters, 2012.
2. Carta Drepturilor Fundamentale a Uniunii Europene, (2000/C 364/01), Official Journal of the European Communities, <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2010:083:0389:0403:ro:PDF>.
3. *Cauza Melloni* C-399/11, <http://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?num=C-399/11&language=RO>
4. *Cauza C-199/11 Europese Gemeenschap Otis NV, General Technic-Otis Sàrl, Kone Belgium NV, Kone Luxembourg Sàrl, Schindler NV, Schindler Sàrl, ThyssenKrupp Liften Ascenseurs NV, ThyssenKrupp Ascenseurs Luxembourg Sàrl*, Hotărârea din 6 noiembrie 2012, <http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=129323&doclang=EN>.
5. *Cauza C-386/10 P Chalkor v Commission* [2011] ECR I-0000, <http://curia.europa.eu/juris/documents.jsf?num=C-386/10>.
6. *Cauza Funke v. Franța* 1983, [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"fulltext":\["\"CASE%20OF%20FUNKE%20v.%20FRANCE\""\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\],"itemid":\["001-57809"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{).
7. *Cauza Hale vs Henkel*, US Library of Congress, U.S. Reports: Hale v. Henkel, 201 U.S. 43 (1906), <https://www.loc.gov/item/usrep201043/>.
8. *Cauza Heaney și McGuinness v. Irlanda*, 2001, [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":\["001-59097"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{).
9. *Cauza Jalloh v. Germania*, 2006, [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":\["001-76307"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{)
10. *Cauza John Murray v. Regatul Unit* - hotărârea Marii Camere, pct. 45, 1996, [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":\["001-57980"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{)
11. *Cauza O Halloran și Francis v. Regatul Unit* 2007, [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":\["001-81359"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{)
12. *Cauza Orkem v. Comisia Comunităților Europene*, C- 374/87, Hotărârea CJUE din 18 octombrie 1989, <http://ier.gov.ro/wp-content/uploads/rezumat-cjue/61987J0374.pdf>.
13. *Cauza Saunders v. Regatul Unit*, [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":\["001-58009"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{).
14. *Cauza Shapiro v. United States*, 335 U.S. 1 (1948), <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/335/1/>.
15. *Cauza Triplex Safety Glass Co. v. Lancegaye Safety Glass Ltd* (1934), www.uk.practicallaw.com.
16. *Cauza United States v. White*, 322 U.S. 694 (1944), <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/322/694/#698>.

17. Cauza *Wilson v. United States*, 221 U.S. 361 (1911), <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/221/361/>.
18. Consiliul Uniunii Europene, Document din 29.07.2015, 11112/15, p. 4, n1, <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-11112-2015-INIT/en/pdf>.
19. Constituția germană – text în limba engleză disponibil la <https://www.btg-bestellservice.de/pdf/80201000.pdf>.
20. Constituția SUA:
21. Cour de Cassation, Belgique, 19 juin 2013, P.12.1150.F, <https://juricaf.org/arret/BELGIQUE-COURDECASSATION-20130619-P121150F>.
22. Curtea Constituțională Federală Germană hotărârea BVerfGE 95, 220 din 1997, <https://www.servat.unibe.ch/dfr/bv095220.html>.
23. Curtea Constituțională, Decizia 519 din 6 iulie 2017, publicată în M.Of. nr. 879 din 8 noiembrie 2017, par. 18.
24. Decizia CCR nr. 236/ 2 iunie 2020 publicată în M.of. nr. 597 din 8 iulie 2020.
25. Decreto legislativo 8 giugno 2001, n. 231, Disciplina della responsabilità amministrativa delle persone giuridiche, delle società e delle associazioni anche prive di personalità giuridica, a norma dell'articolo 11 della legge 29 settembre 2000, n. 300, G.U. n. 140 del 19 giugno 2001, https://www.bosettiegatti.eu/info/norme/statali/2001_0231.htm.
26. Directiva (UE) 2016/343 a Parlamentului European și a Consiliului din 9 martie 2016 privind consolidarea anumitor aspecte ale prezumției de nevinovăție și ale dreptului de a fi prezent la proces în cadrul procedurilor penale, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/RO/TXT/?uri=CELEX%3A32016L0343>.
27. Dopico, J., *Proceso penal contra personas jurídicas: medidas cautelares, re-presentantes y testigos*, în *La Ley*, 7.796 (13 de febrero de 2012), https://www.academia.edu/25241644/Proceso_penal_contra_personas_jur%C3%ADdicas_medidas_cautelares_representantes_y_testigos.
28. Gobert, J., Punch, M., *Rethinking Corporate Crime*, London, Butterworths, 2003.
29. Hernandez Basualto, H., *¿Derecho de las personas jurídicas a no auto-incriminarse?*, *Revista de Derecho de la Pontificia Universidad Católica de Valparaíso XLIV* 2015: 217-263,
30. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN-RO-IT/TXT/?from=EN&uri=CELEX%3A32010L0064>.
31. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/RO/TXT/?uri=CELEX%3A32016L0343>.
32. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/RO/TXT/PDF/?uri=CELEX:32012L0013&from=EN>.

33. Lamberigts, S., *A corporate right to silence and privilege against self-incrimination?*, OECD Insights. Debate the issues, 25 Noiembrie 2016, <http://oecdinsights.org/2016/11/25/a-corporate-right-to-silence-and-privilege-against-self-incrimination/>, accesat 12.11.2020.

34. Lamberigts, S., *The Directive on the Presumption of Innocence. A missed opportunity for Legal Persons*, Eucrium no. 1/2016: 36-42.

35. Legea nr. 278/2006 pentru modificarea și completarea Codului penal, precum și pentru modificarea și completarea altor legi, publicată în M.Of. nr. 601 din 12 iulie 2006

36. Ley 37/2011 de medidas de agilización procesal, publicată în «BOE» núm. 245, de 11 de octubre de 2011, <https://www.boe.es/buscar/doc.php?id=BOE-A-2011-15937>.

37. Ley de Enjuiciamiento Criminal. Texto consolidado, Publicado en «BOE» núm. 260, de 17/09/1882, <https://www.boe.es/buscar/act.php?id=BOE-A-1882-6036>.

38. Martinez Lazzaro, H., *Una nueva ley de enjuiciamiento criminal*, El Notario del Siglo XXI, nr. 50 iulie-august 2013, <https://www.elnotario.es/index.php/hemeroteca/revista-50/46-una-nueva-ley-de-enjuiciamiento-criminal>.

39. N. Volonciu (coord.), *Comentariu la art. 489, Noul Cod de procedură penală adnotat. Partea specială*, Universul Juridic, 2016.

40. Parlamentul European, *Report on the proposal for a directive of the European Parliament and of the Council on the strengthening of certain aspects of the presumption of innocence and of the right to be present at trial in criminal proceedings*, Document din 20.04.2015, A8-0133/2015, https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-8-2015-0133_EN.pdf?redirect.

41. Regulamentul 1/2003 al Consiliului UE privind punerea în aplicare a normelor de concurență prevăzute la articolele 81 și 82 din Tratat, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/RO/TXT/HTML/?uri=CELEX:32003R0001&from=RO>.

42. Rezoluția Consiliului din 30 Noiembrie 2009, O.J. C 295, 4.12.2009.

43. Stănilă, L., *Dificultăți practice privind stabilirea vinovăției în cazul răspunderii penale a persoanei juridice*, în Revista de drept penal al afacerilor nr. 1 ianuarie-martie 2019, p. 80-108.

44. Trandafir, A.R., *Despre inaplicabilitatea interdicției inițierii sau a suspendării dizolvării ori lichidării persoanei juridice în cadrul procedurii insolvenței. Și alte două motive de neconstituționalitate în materia măsurilor preventive aplicabile persoanelor juridice*, 26.10.2016, www.juridice.ro.

45. Trandafir, A.R., *Comentariu la art. 491 C.pr.pen. în M.Udroiu (coord.), Codul de procedură penală. Comentariu pe articole*, Ed. C.H. Beck, București, 2020.